

กระบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของรัชกาลที่ 4

The Religion Movement of King Rama IV.

ศิริพงษ์ เสคำพันธ์¹, ชมนาด แพลงมัลย์², วิชัย วัชรเวชวิญญ์³ และปัญญา เสนาเวียง⁴

Siripong Sekhamphan¹, Chommanta Plaengmal², Wichai Watcharawakawit³ and Panya Senawiang⁴

¹นักศึกษา ปริญญาตรี สาขาวิชาปรัชญา ศาสนาและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

¹Student from the in Philosophy Religion and Culture Rajabhat Mahasarakham University

^{2,3,4}อาจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

^{2,3,4}Lecturer from the Faculty of Humanities and Social Sciences Rajabhat Mahasarakham University

Corresponding Author Email: tachsiripong1998@hotmail.com

Received: 19 December 2020

Revised: 2 May 2021

Accepted: 6 May 2021

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ ได้ศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของรัชกาลที่ 4 เท่านั้น วิธีการศึกษาใช้การวิเคราะห์ สังเคราะห์ จากเอกสาร บทความและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเป็นหลัก จากการศึกษาพบว่า กระบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของรัชกาลที่ 4 มี นัย 2 ประการ นัยแรกคือการปฏิรูปศาสนา นัยที่สองคือปัจจัยทางการเมืองจากภายนอก เนื่องด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั่วโลกในขณะนั้นได้ถูกคุกคามอย่างหนักจากแนวความคิดแบบประชาธิปไตยสมัยใหม่ หลักการปฏิรูปศาสนาคือทำให้ศาสนา ปราศจากความมั่งงายแบบ ไสยศาสตร์อันเป็นผลโดยตรงจากลัทธิเหตุผลนิยมและวิทยาศาสตร์ ทว่าศาสนาก็ถูกใช้เป็นเครื่องมือ สร้างความชอบธรรมทางการเมืองด้วย กล่าวคือพระพุทธศาสนาที่ถูกสถาปนาขึ้นใหม่คือธรรมยุติกนิกายได้ถูกใช้เป็นรากฐานความ มั่นคงแก่ อุดมการณ์ราชาชาตินิยม วรรณกรรมทางศาสนาที่สำคัญต่าง ๆ เช่น ปฐมสมโพธิกถา มหาเวสสันดรชาดก เป็นต้น ถูกเป็น เครื่องมือในการตีความอธิบายคุณลักษณะพิเศษของพระมหากษัตริย์เป็นหลัก ขบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของธรรมยุติกนิกาย ถูกขับเคลื่อนออกจากส่วนกลางสู่ภูมิภาคบนพื้นฐานเดียวกันนั้นคือการเทศนาถึงคุณงามความดีของระบบกษัตริย์เป็นหลัก อุดมคติ ราชาชาตินิยมจึงฝังรากลึกสู่สังคมไทยควบคู่กับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีของสถาบันกษัตริย์

คำสำคัญ: กระบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของรัชกาลที่ 4, ธรรมยุติกนิกาย, อุดมการณ์ราชาชาตินิยม

Abstract

This article attempts to study religious movement of King Rama IV. The method of study used to analyze and synthesize from article and relative document. The study found that the religious movement of King Rama IV had two implication. The first was religious reform and the second was external political factors. Since the absolute monarchy around the world at that time was severely threatened by modern democratic ideas. The Reformation principle is to make religion without superstition as a direct result of rationalism and science but the religion used as a tool for political legitimacy, namely, the newly established Buddhism—Dhammayutika Nikaya used as a foundation for Royal Nationalist Ideology. Important religious literature, such as Pathomsombodhikatha and Vessantara-Jataka etc. are primarily instrumental in the interpretation of the monarch's characteristics. Religious movement of Dhammayutika Nikaya is driven from central to region bases on teaching primarily on the virtues of the Monarchy. The Ideology of Royal Nationalism are deeply rooted in Thai society, coupled with the upbringing of Buddhism of the monarchy.

Keywords: Religious Movement of King Rama IV, Dhammayutika Nikaya, Ideology of Royal Nationalism

บทนำ

ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นสมัยที่ชาติตะวันตกเข้าสู่ยุคแห่งเหตุผล (Age of Enlightenment) มีการปฏิรูปต่าง ๆ ที่มุ่งเน้นให้เป็นแนวคิดสมัยใหม่ที่เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น มีการเคลื่อนไหวของเหล่าปัญญาชนในยุโรปที่มีเป้าหมายเพื่อปฏิรูปสังคมและส่งเสริมการใช้หลักเหตุผลมากกว่าการใช้จารีต นอกจากนี้การเคลื่อนไหวยังสนับสนุนให้ไขข้อความจริงที่ไม่เปิดโอกาสให้ตั้งคำถาม (Obscurantism) จากทางศาสนาและรัฐ โดยเฉพาะไม่จำเป็นต้องยอมต่อจารีตที่สืบทอดกันมา (โดยเฉพาะกษัตริย์ที่ปกครองด้วยจารีตเดิม) ที่จะรักษาอำนาจของตนไว้ เพราะแนวคิดในยุคแห่งเหตุผลเน้นไปที่การปฏิรูปสังคมจึงทำให้ผู้ปกครองต่างหวาดกลัวที่จะต้องเกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครอง ซึ่งอาจเป็นการลดทอนอำนาจลง การปฏิวัติฝรั่งเศสระหว่างปี พ.ศ. 2332 - 2342 (ค.ศ.1789-1799) ทำให้เห็นถึงการปฏิรูปทางสังคมและการเมืองอย่างชัดเจนถึงรากฐานในฝรั่งเศสระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ปกครองฝรั่งเศสมาหลายศตวรรษล่มสลายลงภายใน 3 ปี มีการล้มแนวคิดดั้งเดิมที่เกี่ยวกับจารีตประเพณีและลำดับชั้นบังคับบัญชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งอำนาจและฐานันดรของกษัตริย์ อภิสิทธิ์ชน และนักบวชในศาสนาถูกโค่นล้มอย่างฉับพลัน แต่ถูกแทนที่ด้วยอุดมคติของความเสมอภาค ความเป็นพลเมือง การปฏิวัติฝรั่งเศสทำให้แนวคิดดังกล่าวขยายไปทั่วโลก สถาบันกษัตริย์ทั่วโลกต้องปกป้องและฟื้นฟูอำนาจโดยใช้วิธีการนำหลักจารีตและหลักคำสอนทางศาสนาเข้ามามีบทบาทในการเมือง เช่นเดียวกับในประเทศไทยสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงมีพระบรมราชโองการให้มีการประพันธ์งานวรรณกรรมไตรภูมิขึ้นใหม่ คือ ไตรภูมิโลกวินิจยถาอันถือเป็นการตีความเรื่องปฐมกษัตริย์ขึ้นใหม่จากการเป็นสัตว์ผู้ประเสริฐเป็นพระโพธิสัตว์ (พระยาธรรมปรีชา, 2520) ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 4 เกิดการก่อตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายด้วยเหตุผลหลักคือต้องการปรับให้ข้อวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เป็นไปในทิศทางที่ถูกต้องเหมาะสม “แล้วยังเป็นการสานต่อพระประสงค์ของรัชกาลที่ 1 ที่จะทำให้พุทธศาสนามีความชอบธรรมเป็นเสาหลักของจริยธรรมในการจัดระเบียบสังคมกว่าเดิม” (คริส เบเคอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2557) สมัยรัชกาลที่ 4 เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2394 (ค.ศ.1851) ประเทศไทยยอมรับการเปิดสนธิสัญญากับประเทศตะวันตกในลักษณะใหม่และปรับปรุงบ้านเมืองให้ก้าวหน้าเช่นอารยะประเทศ ทั้งนี้เพราะประเทศเพื่อนบ้านกำลังถูกคุกคามด้วยลัทธิจักรวรรดินิยม จึงทำให้พระองค์ทรงมีระเบียบวิธีคิดและโลกทัศน์สมัยใหม่ (Modern Worldview) พระองค์จึงปฏิรูปพระพุทธศาสนาด้วยเหตุผลจะทำให้พระพุทธศาสนามีความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น การตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นถือเป็นการปฏิรูปศาสนาครั้งสำคัญในประเทศไทย และอีกนัยหนึ่งการปฏิรูปศาสนาอาจมีจุดประสงค์สำคัญในการรักษาสถาบันกษัตริย์ไว้ ด้วยเหตุนี้เองจึงเกิดคำถามชวนพิจารณาว่า กระบวนการเคลื่อนไหวของพระองค์นั้นมีเป้าหมายที่จะปฏิรูปสังคมให้เป็นสมัยใหม่อย่างแท้จริง หรือเป็นการสร้างเกาะปกป้องระบบกษัตริย์เท่านั้น บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษา กระบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของรัชกาลที่ 4 รวมไปถึงวิเคราะห์เป้าหมายของกระบวนการเคลื่อนไหว ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมจากอดีตจนมาถึงปัจจุบัน

บทความวิเคราะห์

1. พระราชประวัติรัชกาลที่ 4

สิ่งแรกที่คุณศึกษาจะขอนำเสนอ คือ พระราชประวัติรัชกาลที่ 4 โดยขอนำเสนอแบบคร่าว ๆ เน้นในด้านศาสนาเป็นหลัก เพื่อให้ผู้อ่านเห็นถึงความเป็นมาด้านศาสนาของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือรัชกาลที่ 4 เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันพฤหัสบดีที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2347 (ค.ศ.1804) ทรงพระนามเดิมว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ 43 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระองค์มีพระเชษฐาและพระอนุชาร่วมพระราชมารดา รวมทั้งสิ้น 3 พระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ (สิ้นพระชนม์เมื่อประสูติ) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ (หม่อมราชวงศ์แตงน้อย คัคคีศรี, 2549) ในด้านศาสนาเมื่อพระชนมายุ 21 พรรษา ทรงพระผนวชเป็น

พระภิกษุตามพระราชประเพณี ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จพระอริยวงษญาณ (ด่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ ได้รับพระนามฉายาว่า "วชิรญาณโณ" หรือ "วชิรญาณภิกขุ" แล้วเสด็จไปประทับที่วัดมหาธาตุ 3 วัน หลังจากนั้นจึงเสด็จไปจำพรรษาที่วัดราชาธิวาสราชวรวิหาร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเคยประทับอยู่เมื่อผนวช ครั้นทรงพระผนวชได้ 15 วัน สมเด็จพระบรมชนกก็เสด็จสวรรคตโดยไม่ได้อบรมราชสมบัติให้แก่พระราชโอรสพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง พระบรมวงศานุวงศ์ได้พร้อมกันกราบบังคมทูลเชิญพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าทัตถกรรมหิมาเจษฎาภินันท์พระราชโอรสองค์ใหญ่ ซึ่งทรงว่าการพระคลังและการต่างประเทศให้เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ 3 (มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, 2554) เหตุนี้จึงทำให้พระองค์ทรงผนวชต่อช่วงที่พระองค์ผนวชอยู่นั้นพระองค์ทรงได้สถาปนาธรรมยุติกนิกายขึ้น ด้วยเหตุผลที่ว่า จะปฏิรูปศาสนาให้เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น หรือเป็นสมัยใหม่ และต่อมาในที่สุดพระองค์ทรงลาผนวชเมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ.2394 (ค.ศ.1851) ซึ่งตรงกับวันจักรีเพื่อรับการขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงผนวชเป็นภิกษุทั้งสิ้น 27 พรรษา ในขณะนั้นพระชนมายุ 48 พรรษา พระองค์ครองราชย์เป็นเวลา 17 พรรษา พระองค์สวรรคตเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 (ค.ศ.1868)

2. พระราชนิพนธ์และวรรณกรรมที่สำคัญในรัชสมัยรัชกาลที่ 4

พระราชนิพนธ์หรือวรรณกรรมในสมัย ร.4 ถือว่าเป็นส่วนที่สำคัญในการสร้างกระบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของพระองค์ เพราะวรรณกรรมมีส่วนสำคัญทำให้ประชาชนมีความสำนึกของสังคมหรือมนต์ร่วมของสังคม เป็นการปลูกฝังทัศนคติต่อสังคม แก่ผู้อ่านและมีกลวิธีในการนำเสนอในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่านเห็นพ้องกับแนวคิดที่ผู้ประพันธ์เสนอมาในรูปแบบวรรณกรรม รวมไปถึงให้ผู้อ่านอันเป็นหน่วยหนึ่งของสังคมยอมรับแนวคิดเหล่านั้น เหตุนี้การศึกษากระบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของ ร.4 วรรณกรรมทำให้เราสามารถวิเคราะห์เห็นถึงเป้าหมายการปฏิรูปของพระองค์ที่ได้อ้างไว้ข้างต้น วรรณกรรมที่สำคัญแบ่งออกได้ดังต่อไปนี้

2.1 พระราชนิพนธ์ที่รัชกาลที่ 4 ทรงประพันธ์ขึ้น

1) พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระรามเดินดง โดยสานติ ภัคคีคำ (2549) อธิบายว่า บทละครเรื่องรามเกียรติ์ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีความสำคัญเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ทางการเมืองเนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงมีสถานะเป็น “พระนารายณ์อวตาร” จึงมีความหมายพิเศษยิ่งกว่าความเป็นวีรบุรุษในตำนานนิทานหรือกษัตริย์ผู้ประเสริฐเท่านั้น แต่เป็นสัญลักษณ์ซึ่งหมายถึง “พระมหากษัตริย์” อีกประการหนึ่งด้วย เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ขึ้น นอกจากเพื่อใช้เป็นบทละครสำหรับเล่นละครในแล้ว บทละครเรื่องรามเกียรติ์ยังน่าจะเป็นสัญลักษณ์ทางการเมือง “เรื่องพระราม” ในรัชกาลที่ 4 ด้วยเช่นเดียวกัน หลักฐานนี้สอดคล้องกับที่สมบัติ จันทรวงศ์ (2550) ได้เคยวิเคราะห์ไว้ว่า สิบห้าปีหลังการปราบดาภิเษก คือในปี พ.ศ. 2340 (ค.ศ.1797) รัชกาลที่ 1 โปรดให้กวีนึกปราชญ์ราชบัณฑิตประชุมกันแต่งบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งน่าจะสะท้อนให้เห็นถึงพระราชประสงค์ของพระองค์ที่จะแสดงต่อราษฎรว่า การปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ของพระองค์นั้นถูกต้องทั้งตามคติพุทธและพราหมณ์ เพราะบานแพนทของบทละครเรื่องรามเกียรติ์สิ่งที่มาก่อนคือการยกย่องพระเกียรติพระองค์ ว่า พระบาทดำรงทรงภักดีพลุ่มล่างฝ่ายพระนารายณ์ ฝ่ายแผ่นดินสยามออกกว้างสร้างสรรค์สิ่งมิ่งเมือง คือ เป็นพระนารายณ์อวตารลงมาแผ่พื้นปฐพีให้กว้างใหญ่ออกและสร้างเมืองใหม่ขึ้น จึงเป็นการเปรียบเทียบกับคติพราหมณ์ว่าพระมหากษัตริย์ก็คือพระนารายณ์อวตารลงมาทำหน้าที่บำบัดทุกข์บำรุงสุขราษฎรและปกป้องรักษาโลก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง “รามเกียรติ์” แทนที่จะเป็นบทละครเรื่องอื่น การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์จึงเป็น “สัญลักษณ์ทางการเมือง” ของพระองค์ด้วย เพราะเท่ากับเป็นการยืนยันถึงสถานะทางการเมืองของพระองค์ในฐานะที่ทรงเป็น “พระราม” หรือ “พระนารายณ์อวตาร” ที่มีความชอบธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

สรุปได้ว่า การที่พระองค์ทรงเลือกพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ “ตอนพระรามเดินดง” มาทรงพระราชนิพนธ์แปลงเป็นพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระรามเดินดง จึงน่าจะเกี่ยวข้องกับพระราชประวัติในส่วนที่พระองค์ต้องทรงพระผนวช (เช่นเดียวกับพระราม) และต้องรอนจันสิ้นรัชกาลที่ 3 ซึ่งนานถึง 27 ปี จึงจะได้เสวยราชสมบัติเมื่อพระชนมายุได้ 47 พรรษา ดังนั้นการที่รัชกาลที่ 4 ทรงเลือกพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอน พระรามเดินดง จึงไม่น่าจะเป็นเรื่องความบังเอิญแต่น่าจะเกี่ยวเนื่องกับสัญลักษณ์บางประการของเรื่องรามเกียรติ์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองของพระมหากษัตริย์

2) พระนิพนธ์เรื่อง มหาเวสสันดรชาดก 3 กัณฑ์ รัชกาลที่ 4 ทรงพระนิพนธ์มหาเวสสันดรชาดก 3 กัณฑ์ขึ้น โดยมีความมุ่งหมายเพื่อเป็นบทเทศนาสำหรับพระเจ้าลูกยาเธอที่จะผนวช เนื้อเรื่องที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์มหาเวสสันดรชาดก 3 กัณฑ์ คือ กัณฑ์สักกบรรพ กัณฑ์ทศพร กัณฑ์จุลพน (พระวินัย วิสุทธสาโร, 2561) โดยวรรณกรรม “มหาเวสสันดรชาดก” นั้นมีมาตั้งแต่สมัยอดีตแล้ว ซึ่งรัชกาลที่ 4 ได้ทรงพระนิพนธ์ใหม่ โดยผู้ศึกษาเกิดข้อสงสัยว่าเพราะเหตุใดพระองค์จึงให้ความสำคัญกับมหาเวสสันดรชาดกที่ทรงพระราชนิพนธ์ 3 กัณฑ์ ทั้งที่มหาเวสสันดรชาดกนั้นมีเนื้อหามากกว่า 3 กัณฑ์ (มีทั้งหมด 13 กัณฑ์)

การที่รัชกาลที่ 4 ได้ทรงเลือกพระเวสสันดรชาดกทั้ง 3 กัณฑ์ที่เป็นพระราชนิพนธ์ของพระองค์นั้น มาเป็นบทเทศน์ในการสอนพระเจ้าลูกยาเธอ รวมทั้งเพื่อใช้ในการเทศน์มหาชาติเพื่อให้ประชาชนได้ฟังทำให้เกิดความชื่นชมในตัวพระเวสสันดรในฐานะพระราชามหากษัตริย์ อาจสร้างค่านิยมเป็นหนึ่งในวิถีในการเสริมสร้างอุดมคติราชาชาตินิยม เพราะในเนื้อหาจะเห็นได้ว่าทั้ง 3 กัณฑ์ กล่าวถึงบทบาทของกษัตริย์ที่อยู่ในฐานะผู้สูงส่ง เป็นผู้ที่มีจิตใจในการพระราชทานสิ่งต่าง ๆ เพื่อประชาชน เป็นผู้ที่มีจิตใจเป็นกุศลไม่คิดในการฆ่าคนอื่น เป็นผู้ที่ยึดในศีลธรรมประพฤติปฏิบัติในความดี จึงทำให้สถาบันกษัตริย์ถูกยกขึ้นไว้ในภาพลักษณ์ที่ดีงาม ตลอดจน ถึงภาพลักษณ์ของกษัตริย์ที่เป็นนักปกครองที่มีจิตใจเป็นกุศลแทน

3) บทพระราชนิพนธ์ทรงคัดค้านข้อความบางข้อในพระคัมภีร์ไบเบิล พระราชนิพนธ์งานชิ้นนี้จากการศึกษาผู้ศึกษาสันนิษฐานว่าน่าจะถูกนิพนธ์ขึ้นในช่วงปีพ.ศ. 2367-2411 (ค.ศ. 1824-1868) เป็นงานที่แสดงให้เห็นถึงทัศนะของรัชกาลที่ 4 ที่สะท้อนให้เห็นถึงวิธีคิดอย่างเป็นเหตุเป็นผลของพระองค์ในพระคัมภีร์ไบเบิลทำนองประชิดประชันให้เห็นถึงความเป็นเหตุเป็นผลของพระองค์ และยังสามารถตีความได้ว่าพระองค์เริ่มตระหนักหรือเห็นค่ากลางของความรู้ที่เรียกว่าปรัชญาประวัติศาสตร์สมัยใหม่นั้นคือความก้าวหน้าของเส้นทางประวัติศาสตร์มนุษยชาติ โดยเฉพาะข้อคิดเกี่ยวกับเรื่องพระเจ้าโปรดอาโนห์ที่พระองค์ถามถึงความเป็นเหตุเป็นผล แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะปฏิรูปหรือว่าจัดระเบียบพระพุทธศาสนาให้เป็นความเชื่อที่เป็นวิทยาศาสตร์มากขึ้นกว่าเดิม

2.2 วรรณกรรมที่มีอิทธิพลในรัชสมัยรัชกาลที่ 4

1) พระราชนิพนธ์ เรื่องปฐมสมโพธิกถา ปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณกรรมที่ส่งผ่านมาถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีราชโองการให้กรมหมื่นไกรสรวิชิตกราบทูลอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสเมื่อยังเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ให้ทรงชำระเรื่องขึ้นใหม่จนกระทั่งสำเร็จบริบูรณ์ ต่อมาวรรณกรรมนี้มีบทบาทในรัชสมัยรัชการที่ 4 และผ่านช่วงรัชสมัยอื่นต่อ ๆ มา ความต่างระหว่าง ปฐมสมโพธิ กับ ปฐมสมโพธิกถา ปฐมสมโพธิเป็นวรรณกรรมพุทธประวัติที่แพร่หลายที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต้นฉบับตัวเขียนปฐมสมโพธิจารด้วยตัวอักษรแตกต่างกันออกไป ได้แก่ ภาษาไทยยวนหรือไทยล้านนา ภาษาไทยอีสาน ภาษาไทยเขิน ภาษาไทยลื้อ นอกจากนั้นยังพบต้นฉบับที่แต่งเป็นภาษามอญและภาษาเขมรด้วย ปฐมสมโพธิมีทั้งฉบับแรกและฉบับพิสดารมีบ้างบางส่วน เช่น ปฐมสมโพธิภาษาลาว และปฐมสมโพธิภาษามอญ ทั้งสองต้นฉบับส่วนใหญ่ที่พบใช้ชื่อว่า “ปฐมสมโพธิ” ยกเว้นฉบับภาษาไทยสำนวนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และฉบับภาษาเขมรเท่านั้นที่ใช้ว่า “ปฐมสมโพธิกถา” คัมภีร์ปฐมสมโพธิมีผู้เขียนและดัดแปลงเนื้อหาโดยค่อย ๆ วิวัฒนาการมาจากคัมภีร์ที่มีสาระเกี่ยวกับประวัติของพระสิทธัตถโฬสสัตว์ มาเป็นประวัติของพระสมณโคดม คำว่าพระปฐมสมโพธิ มีความหมายว่า “เรื่องราวการตรัสรู้ธรรมอย่างแจ่มแจ้งยอดเยี่ยมของพระโพธิสัตว์ซึ่งเพิ่งจะเกิดขึ้น” สอดคล้องกับ

เนื้อเรื่องของปฐมสมโพธิกลุ่มโพธิสัตว์ประวัติ แสดงให้เห็นว่า เนื้อเรื่องดั้งเดิมของปฐมสมโพธิเป็นเรื่องประวัติของพระโพธิสัตว์ตั้งแต่ประสูติจนกระทั่งได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า แม้ภายหลังปฐมสมโพธิจะวิวัฒนาการไป จนเนื้อเรื่องเปลี่ยนเป็นวรรณกรรมที่มีเนื้อหาว่าด้วยเรื่องชีวประวัติของพระพุทธเจ้า และประวัติของพระพุทธศาสนาตามลำดับ แต่ชื่อ “ปฐมสมโพธิ” ก็ยังคงใช้สืบทอดเรื่อยมา เช่นเดียวกับเนื้อหาทั้งหมดของปฐมสมโพธิภาษาบาลีสำนวนล้านนาซึ่งเป็นฉบับดั้งเดิมที่ยังคงครบถ้วน ส่วนชื่อ “ปฐมสมโพธิกา” นั้นเป็นชื่อที่สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้เรียกปฐมสมโพธิสำนวนที่พระองค์แปลมาจากภาษาบาลีเพื่อให้แตกต่างกัน ภายหลังพบว่าชื่อนี้ใช้เลือกปฐมสมโพธิของเขมรซึ่งเขมรแปลไปจากปฐมสมโพธิกาภาษาไทยสำนวนของสมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ด้วยปัจจุบันคำว่า “ปฐมสมโพธิ” กลายเป็นนามสามัญมีความหมายเช่นเดียวกับคำว่า “พุทธประวัติ” (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546)

ต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงมีความพยายามปฏิรูปพุทธศาสนาโดยเปลี่ยนความเชื่อแบบเดิมที่อิงอาศัยอยู่กับไสยศาสตร์ มาเป็นความเชื่อแบบเป็นเหตุเป็นผลที่อิงอาศัยอยู่กับวิทยาศาสตร์ ดังที่พิพัฒน์ พสุธารชาติ (2560) กล่าวถึงงานของสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล (2524) ในบทความเรื่อง “พระบรมสมโพธิกา: ธรรมประวัติหรือชีวประวัติ” ซึ่งอธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีผลให้การมอง “พระพุทธเจ้า” เปลี่ยนจากเดิมที่เน้นการอธิบายพุทธประวัติแบบ “ธรรมประวัติ” หรือลักษณะของธรรมที่ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ ไม่จำกัดเพียงบุคคลใดบุคคลเดียว แต่ได้ลดการพูดถึงอภินิหารลงแล้วกลับมาเน้นการอธิบายพุทธประวัติแบบ “ชีวประวัติ” ที่เน้นตัวบุคคลจริง และสะท้อนว่าชนชั้นนำสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้หันมายึดถือ “ความจริงตามประสบการณ์” ดังที่อ้างมาข้างต้น นัยสำคัญของวรรณกรรมนี้ถูกใช้เป็น “แบบเรียน” ที่ถูกสอดแทรกเข้าไปในหลักสูตรการเรียนการสอนการศึกษาสงฆ์ไทยในรายวิชาพุทธประวัติสำหรับนักธรรมชั้นตรี โทและเอก ซึ่งมีผลต่อการเทศน์สั่งสอนเกี่ยวกับความเป็นพระพุทธเจ้าในบทบาทความเป็นกษัตริย์ต่อประชาชน และต่อมาได้มีการจัดการเรียนการสอนแก่บุคคลทั่วไปในหลักสูตรธรรมศึกษา โดยที่การจัดการศึกษาทั้ง 2 แบบนี้มีจุดมุ่งหมายเหมือนกันคือการสนับสนุนอุดมการณ์ราชาชาตินิยม

2) ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา ไตรภูมิโลกวินิจยยกถาเป็นวรรณกรรมที่ส่งผ่านมายังรัชสมัยของรัชกาลที่ 4 โดยมีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เรียบเรียงขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2345 (ค.ศ. 1802) โดยมีการถอดแบบและแต่งเนื้อหาเพิ่มเติมจากวรรณกรรมไตรภูมิพระร่วงฉบับเดิมที่แต่งโดยพระยาสิทธิสาเหตุที่ผู้ศึกษานำวรรณกรรมเรื่องนี้มาวิเคราะห์ ผู้ศึกษาสันนิษฐานว่าวรรณกรรมดังกล่าวน่าจะมียุคในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รวมถึงรัชสมัยของรัชกาลที่ 4 ที่เป็นการสานต่อพระประสงค์ของรัชกาลที่ 1 ที่จะทำให้พระพุทธศาสนามีความชอบธรรมและจัดระเบียบสังคมให้ดีกว่าเดิม เสกสรรค์ พลวัณณะ (2549) ได้อธิบายว่า ไตรภูมิโลกวินิจยยกถาเป็นวรรณกรรมที่พระยาธรรมปรีชาได้ใช้เนื้อหาเรื่องพระโพธิสัตว์เพื่อสร้างศรัทธาหรือความชอบธรรมต่อพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้แม้ว่าไตรภูมิพระร่วงและไตรภูมิโลกวินิจยยกถาจะกล่าวถึงเรื่องของพระมหากษัตริย์ ซึ่งทรงเปลี่ยนเป็นพระโพธิสัตว์ที่ได้เลือกจากชนทั้งหลายให้เป็นผู้ปกครอง เพราะทรงมีพระปัญญาคุณโดยทรงทำหน้าที่ตัดสินคดีความต่าง ๆ ทรงเป็นใหญ่ในที่ดิน และทรงยังชนทั้งหลายให้ยินดีด้วยทศพิธราชธรรมเหมือนกัน แต่เนื้อหาที่นำเสนอเน้นมนัสและรายละเอียดบางประเด็นแตกต่างกันกล่าวคือ ในไตรภูมิพระร่วงนั้น แม้พญาลิไทจะทรงนำแนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในอัครกฤษฎีสูตร กล่าวคือ สัตว์ประเสริฐทั้งหลายจึงประชุมกันเพื่อแบ่งข้าวสาลี แต่มีสัตว์ผู้หนึ่งเป็นคนโลกไปเก็บส่วนของคนอื่นมาบริโภค ตกเดือนแล้วไม่เชื่อฟัง “อทินนาทานจึงปรากฏ การครหาจึงปรากฏ มุสาวาทปรากฏ การจับทอนไม่จึงปรากฏ” สัตว์ประเสริฐทั้งหลายจึงประชุมกันเพื่อหา “สัตว์ผู้หนึ่งซึ่งจะกล่าวผู้ที่ควรกล่าวได้ ดีเตียนผู้ที่ควรติเตียนได้ ขบไล่ผู้ที่ขบไล่ได้โดยสัตว์” โดยสัตว์ทั้งหลายเลือกนั้น คือ “สัตว์ที่มีรูปร่างงามกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใสกว่า มีศักดิ์ใหญ่กว่า” ในทัศนะนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าสัตว์ที่มีรูปร่างงามกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใสกว่า มีศักดิ์ใหญ่กว่านั้น กล่าวคือเปรียบเสมือนการยกพระมหากษัตริย์ให้เป็นตัวแทนของผู้มีความชอบธรรมนั่นเอง ส่วนในไตรภูมิพระร่วงนั้น พญาลิไทได้ทรงนำแนวคิดข้างต้นมากล่าวไว้ด้วยหากแต่ได้ทรงแปลงความจาก “สัตว์ที่มีรูปร่างงามกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใสกว่า มีศักดิ์ใหญ่กว่า”

ที่ปรากฏในอัครคัมภีร์เป็น “พระโพธิสัตว์เจ้า” พญาลิไททรงแปลงความที่กล่าวถึง “สัตว์ที่มีรูปงามกว่า น่าดูกว่า น่าเลื่อมใสกว่า มีศักดิ์ใหญ่กว่า” ที่สัตว์ทั้งหลายเลือกเป็นผู้ปกครองในอัครคัมภีร์มาเป็น “พระโพธิสัตว์เจ้า” ซึ่ง “มีรูปโฉมงามกว่าคนทั้งหลาย และรู้กว่าคนทั้งหลาย และใจงามใจดีกว่าคนทั้งหลาย ใจซื่อใจตรงใจบุญยิ่งกว่าคนทั้งหลาย” การแปลงความดังกล่าวโดยมีนัยก็คือ เจตนาของพญาลิไทที่ทรงพยายามนำ “การเป็นผู้รู้ธรรม” ในพุทธศาสนาสัมพันธ์กับ “การเป็นผู้ปกครองหรือสถานภาพ” ของพระมหากษัตริย์เพื่อให้สอดคล้องกับสถานภาพและความถนัดของพระองค์ (สมบัติ จันทรวงศ์, 2547) แสดงให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ก็คือพระโพธิสัตว์ บุคคลผู้ส่งสมบารมีเพื่อจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตพระมหากษัตริย์จึงถูกมองว่าเป็น ผู้รู้ในทางโลกและทางธรรม กล่าวคือ เป็นผู้มีความสามารถในการเมืองและเป็นผู้ทรงธรรมอันประเสริฐ ด้วยเหตุนี้ราษฎรจึงควรจะ ยินยอมเชื่อฟังและอยู่ในใต้อำนาจการปกครองโดยปราศจากข้อขัดแย้งหรือโต้แย้งใด ๆ นับเป็นหนึ่งในวิธีการที่ช่วยสร้างเพิ่มพูน พระราชอำนาจและบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ให้เป็นบุคคลที่พิเศษกว่าคนทั่วไป ส่วนไตรภูมิโลกวินิจจยกล่าวนั้น ผู้แต่งยังคงรับ แนวเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในรูปแบบลักษณะที่แปลงความจากอัครคัมภีร์ตรงขึ้นในไตรภูมิพระร่วงแต่นัยของการเสนอแนวคิด ดังกล่าวนั้นมีการแต่งเติมเปลี่ยนแปลงไป นับตั้งแต่การลำดับเรื่อง โดยพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ได้กล่าวถึงแนวคิดดังกล่าวไว้ใน โอกาสสันตทูลโลกกถา เรื่องปฐมกษัตริย์ของโลก โดยให้รายละเอียดอย่างชัดเจนและมากกว่าในไตรภูมิพระร่วง เพราะเป็นเจตนา ของผู้แต่งที่ต้องการเชื่อมโยงเนื้อหาในส่วนนี้ให้สัมพันธ์กับเหตุการณ์ปราบดาภิเษกของสมเด็จพระมหากษัตริย์ศึกเป็นปฐมกษัตริย์ ของราชวงศ์ เพื่อให้บริวารและราษฎรให้เกิดความศรัทธาต่อรัชกาลที่ 1 (เสกสันต์ ผลวัฒน์, 2549)

สรุปได้ว่า แนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในไตรภูมิโลกวินิจจยกล่าวนั้นเป็นไปโดยเจตนาของพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ที่ ต้องการนำเสนอภาพของรัชกาลที่ 1 ในมุมมองที่ว่าพระองค์คือพระโพธิสัตว์ที่ส่งลงมาเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งแนวคิดดังกล่าวมี อิทธิพลในกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ที่ส่งต่อหรือมีบทบาทในรัชกาลต่อ ๆ มา จากการศึกษาวិเคราะห์พระราชนิพนธ์และ วรรณกรรมที่สำคัญทั้งหมดในสมัยรัชกาลที่ 4 สรุปได้ว่า วรรณกรรมถือว่าเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการสร้างระบบความเชื่อเอกภาพ เพื่อให้เกิดการสร้าง “ระบบราชาชาตินิยม” มากกว่าการที่จะปฏิรูปพุทธศาสนาในประเทศไทยให้เป็นสมัยใหม่ ดังที่ ศ.ดร.ธงชัย วินิจจะกูล ให้สัมภาษณ์สำนักข่าว บีบีซีไทย (2562) กล่าวว่า หลักฐานทางภูมิปัญญาที่ปลูกฝังความเชื่อ คติของสังคมไทยมี วิวัฒนาการแตกต่างกันในแต่ละช่วงแต่กรอบความคิดที่คงเดิมนั้นคืออยู่ภายใต้ประวัติศาสตร์นิพนธ์ “แบบราชาชาตินิยม” เป็น อุดมการณ์ที่ทรงพลังสูงสุดและครอบงำสังคมจะมาถึงทุกวันนี้ กรอบที่ครอบงำอุดมการณ์ในสังคมไทย คือ ความคิดทางภูมิศาสตร์มี ผลต่อความคิดเรื่องอธิปไตยความเป็นชาติ ความคิดทางประวัติศาสตร์มีเรื่องเล่าแม่บทคอยกำกับ และปรัชญาประวัติศาสตร์ไทยอิง กับพระพุทธศาสนา มีการกำหนดหน้าที่พลเมืองซึ่งอิงกับสังคมชีวภาพแบบพุทธ โดยมีประชาชนเป็นมือ เท้า กล้าม เนื้อ ร่างกาย แต่ไม่ใช่หัวใจและสมอง เพราะนั่นเป็นหน้าที่ของชนชั้นนำ เห็นได้ชัดในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่พระองค์ได้ทรงผนวชและก่อตั้ง ธรรมยุติกนิกายขึ้นที่อาจนำมาเป็นเครื่องมือทางการเมือง

3. การสถาปนาธรรมยุติกนิกาย

เกศฤดี อวาร์ณ และอรอุมา แสงสุวรรณ (2560) อธิบายว่าการสถาปนาธรรมยุติกนิกายขึ้นนั้นมีเหตุปัจจัยที่สำคัญ 2 ประการ คือ ปัจจัยทางอัตวิสัยของพระวชิรญาณ กล่าวคือ การสถาปนาธรรมยุติกนิกายของพระวชิรญาณนั้นด้านหนึ่งเป็นผลมา จากการที่ทรงมีแนวความคิดทางพุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยม สัจนิยม และมนุษยนิยมมาตั้งแต่อ่อนทรงผนวชทำให้เมื่อทรงผนวช แล้วทรงเห็นว่าคณะสงฆ์เดิมบกพร่องไม่มีความเข้าใจในพระพุทธศาสนาดีพอจึงทรงปรารถนาจะแก้ไขให้ดีขึ้น และอีกหนึ่งปัจจัย คือ สาเหตุทางการเมือง ประกอบกับการที่ทรงปรารถนาในราชสมบัติพระองค์จึงดำเนินการสถาปนาธรรมยุติกนิกายขึ้นเพื่อ เสริมสร้างบารมีทางการเมืองของพระองค์ ซึ่งการที่ธรรมยุติกนิกายจะช่วยให้พระองค์ทรงบรรลุจุดหมายนี้ได้หรือไม่ขึ้นอยู่กับปัจจัย อย่างมากพระวชิรญาณเถระทรงสถาปนาธรรมยุติกนิกายขึ้นเมื่อวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2379 (ค.ศ. 1836) เพื่อฟื้นฟู พุทธศาสนาพุทธในสยามโดยทรงอ้างว่าแก้ไขวัตรปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย

แท้ที่จริงแล้วการปฏิรูปพุทธศาสนาโดยแยกเป็น "มหานิกาย" และ"ธรรมยุติกนิกาย" นั้น พระไพศาล วิสาโล (2552) อธิบายว่า เกี่ยวข้องกับการเมืองเรื่องขึ้นครองราชย์ระหว่าง ร.3 กับ ร.4 ที่เกิดขึ้นโดยวชิรญาณภิกขุ ที่ควรได้สิทธิ์ในการสืบสันตติวงศ์เป็นรัชกาลที่ 3 แต่ด้วยเหตุผลในทางการเมืองการบวชจึงเป็นประเด็นสำคัญทางการเมืองในระหว่างที่ผนวช “วชิรญาณภิกขุ” ได้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นภายใต้การดูแลสนับสนุนโดยพระองค์ตลอดระยะเวลา 27 ปี กระทั่งได้ลาสิกขาออกมาครองราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินเป็นรัชกาลที่ 4 เป็นต้น ทั้งนี้การครองราชย์ของพระองค์มีการเจริญเติบโตของคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ผ่านการสนับสนุนในทางตรงในฐานเป็นผู้ก่อตั้งขณะเป็นพระภิกษุและในฐานะกษัตริย์ที่ต้องให้การอุปถัมภ์หรือสนับสนุนศาสนาในฐานะ “อุปถัมภ์” โดยเฉพาะธรรมยุตที่พระองค์ตั้งขึ้น ธรรมยุตที่เกิดขึ้นในสังคมไทยจึงเป็นเหมือนคณะปฏิรูปกิจการพระศาสนาที่มีความก้าวหน้าในเชิงกายภาพผ่านการจัดการศึกษา อาทิ การพิมพ์คัมภีร์เทศน์การจัดพิมพ์หนังสือ ตำรา ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาผ่านเทคโนโลยีการพิมพ์สมัยใหม่ ซึ่งไม่เคยปรากฏในสยามประเทศมาก่อนภาพความเจริญทันสมัยที่มาพร้อมกับพระพุทธศาสนาจึงปรากฏในสังคมไทยในช่วงนั้น และเป็นจุดเริ่มต้นของการเมืองระหว่างนิกาย เนื่องจากนิกายที่ตั้งใหม่ถูกให้ความสำคัญจากรัฐในระบอบราชาธิปไตยมากกว่า นัยที่สำคัญธรรมยุติกนิกาย คือ ความก้าวหน้าและพัฒนาไปพร้อมกับความเป็นรัฐไทยภายใต้การสนับสนุนของสถาบันกษัตริย์ (พระปลัดระพิน พุทธิสารโร, 2560)

4. การเคลื่อนไหวของธรรมยุติกนิกาย

การขยายตัวของธรรมยุติกนิกายระยะเริ่มต้น เมื่อธรรมยุติกนิกายได้ตั้งขึ้นเป็นสำนักบวรนิเวศแล้วได้ไปตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ และรอบเมือง จำนวน 5 วัด ในสมัยที่รัชกาลที่ 4 ทรงผนวชอยู่โดยการส่งบรรดาศิษย์หลวงไปปกครองทั้งสิ้น ดังนี้ วัดสมอราย (พุทฺธิสิริ ทัฬห) วัดบรมนิวาส (พระญาณรักจิต) วัดเคลือวัลย์ (พระเทพโมลี) วัดพิชัยญาติ (พระเมธาธรรมรส) วัดบุปผาราม (พระมรโมรี) ต่อมาขยายสู่เมืองต่าง ๆ เช่น วัดอัมพวัน เมืองสมุทรสงคราม วัดสมณาราม เมืองนครศรีธรรมราช วัดสุปฏิหาราม และเมืองอุบลราชธานี จะเห็นได้ว่าสมัยรัชกาลที่ 4 ธรรมยุติกนิกายขยายต่อไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองในท้องถิ่นต่าง ๆ โดยอาราธนาพระสงฆ์ธรรมยุตจากวัดต่าง ๆ ของธรรมยุตในกรุงเทพฯ ไปปกครองวัดเหล่านั้น (ประจวบ แสนกลาง, 2531) ส่วนในภาคอีสานธรรมยุติกนิกายขยายเข้ามาในวัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานีเป็นที่แรก ต่อมาได้มีผู้สมัครมาอุปสมบทเป็นพระภิกษุสามเณรเป็นจำนวนมาก ภิกษุสามเณรรูปใดที่จะเป็นหลักมั่นคงในพระพุทธศาสนาก็จะถูกส่งตัวไปเล่าเรียนที่สำนักเรียนที่กรุงเทพฯ เมื่อเล่าเรียนจนจบก็ถูกส่งกลับมาเป็นเจ้าอาวาสปกครองวัดต่อไป โดยการขยายออกไปของธรรมยุติกนิกายในตัวเมืองอุบลและต่างจังหวัดซึ่งกล่าวเป็นยุค ๆ ดังนี้ ยุคที่ 1 วัดสุปฏิหาราม (ติ พนฺธุโล) (เป็นผู้ปกครองในยุคนี้) วัดศรีทอง (ม้าว เทวธมฺม) วัดสุทัศน์พระ(อาจารย์ลา) วัดไชยมงคล (พระอาจารย์พิลา) วัดสระแก้ว (พระอาจารย์ดี) วัดหอก่อง (พระอาจารย์สีดา) การขยายตัวของวัดธรรมยุติกนิกายในยุคแรกนี้กินเวลาประมาณ 20 ปี ยุคที่ 2 นำโดยพระอาจารย์ม้าว (ม้าว เทวธมฺม) เป็นผู้ปกครองการขยายตัวในยุคนี้ได้แก่ วัดกลาง (สังฆกรฺกขิต พฺน) วัดฝั่ง (สังฆกรฺกขิต พฺน) วัดมหาเมตยาราม (เมืองนครจำปาศักดิ์) (จันทร์ สิริจฺนโท) วัดสว่างไสก (เมืองยโสธร) (เกตุ เกตุโร) ในยุคนี้วัดธรรมยุติกนิกายขยายออกไปเป็นวงกว้างขึ้นไปยังจังหวัดต่าง ๆ ในภาคอีสาน ยุคที่ 3 พระอุบาลีคุณูปมาจารย์และพระอริยกวี เป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลและควบคุมดูแลคณะสงฆ์ทั่วไปในหัวเมืองมณฑลอีสานเป็นน่านการแพร่ขยายไปยังวัดต่าง ๆ ได้แก่ วัดใต้ อำเภอเมือง (หนู จิตฺตปัญฺโญ) วัดบูรพาราม อำเภอเมือง (สีทา ขยฺยเสโน) วัดเลียบ (เสาร์ กนตสีโล) วัดคูเมือง วัดบ้านหวาง การขยายตัวในยุคนี้อยู่ในตัวเมืองอุบลทั้งหมด คืออยู่ในตัวเมือง 3 วัด และที่เหลืออีก 2 วัดได้ขยายออกไปที่อำเภวารินชำราบ และยุคที่ 4 นำโดยสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) เจ้าคณะมณฑลอีสาน พ.ศ. 2466 – 2470 (ค.ศ. 1923 - 1927) มีการแพร่ขยายแพร่ขยายไปยังวัดต่าง ๆ ได้แก่ วัดศรีเทพประดิษฐ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม (พระเทพสิทธิจารย์) วัดโพธิ์สมภรณ์ อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี (จูม พนฺธุโล) วัดศรีจันทร์ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น (จันทร์ เขมิโย) วัดศรีเมือง อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย (พระมหาภักข) วัดสุทธจินดา อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา (อ้วน ติสฺโส) วัดเหนืออำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด (คำ โพธิยาโน) วัดบึงพระลานชัย อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด (ลี อสฺสสฺส) วัดสว่างอุ้มเม้า อำเภอ

ตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์ (อ่อน จุกชุมโม) วัดสว่างปอแดง อำเภอยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์ (พระสมุหฺพร) วัดบูรพาราม อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ (พระมหาพลอย อุสโม) ยุคนี้เป็นยุคที่วัดธรรมยุติกนิกายได้แพร่หลายออกไปมากกว่ายุคอื่น กล่าวคือได้ขยายออกไปตามจังหวัดต่าง ๆ ทั่วภาคอีสาน

การขยายสายพระธรรมยุติกนิกายที่จัดว่าสำคัญที่สุดในอีสาน คือ สายวัดบวรนิเวศ ทั้งนี้เนื่องจากว่าพระธรรมยุติกนิกายได้เผยแผ่ขยายออกจากวัดนี้มาตั้งแต่อยู่ที่วัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี จากนั้นก็ได้แผ่ขยายออกไปโดยได้ส่งพระภิกษุสงฆ์ที่จบเปรียญธรรมจากวัดนี้ออกไปเป็นเจ้าอาวาสในวัดต่าง ๆ ทั่วภาคอีสาน ส่วนสายอื่นนอกจากนั้นล้วนแต่เป็นพระภิกษุชาวอีสานที่ได้รับการสนับสนุนให้ไปศึกษาต่อสำนักต่างๆที่มีชื่อเสียงในกรุงเทพฯ พอได้เปรียญธรรมก็ถูกส่งตัวกลับมาปกครองวัดในอีสานต่อไป (ประจวบ แสณกลาง, 2531) การเคลื่อนไหวทางศาสนาของธรรมยุตินั้นพระสงฆ์ธรรมยุตเองถือว่าเป็นส่วนสำคัญในการเคลื่อนไหวที่นำแนวความคิดของ “พระวชิรญาณ” ที่พระองค์เป็นผู้ก่อตั้งนิกายธรรมยุตมาสั่งสอนประชาชน กล่าวคือพระองค์ทรงกำหนดรูปแบบหรือแนวความคิดให้พระสงฆ์นำไปเทศนาสั่งสอนประชาชน รวมไปถึงการนำเอาวรรณกรรมต่าง ๆ ทางศาสนาที่สร้างความเป็นระบบราชชาตินิยมและความเป็นสมัยใหม่มาเทศน์สั่งสอน เพื่อปลูกฝังให้ศาสนิกชนได้เกิดความรู้สึกศรัทธาในแนวคิดดังกล่าว เช่น การเทศน์มหาชาติที่พระสงฆ์นำไปเทศนาจัดเป็นประจำทุกวัน ๆ ปี การปฏิบัติตามหลักธรรมยุตินั้นพระสงฆ์เองจะต้องปฏิบัติตามพระประสงค์ของพระวชิรญาณหากไม่ปฏิบัติตามก็จะถูกขับไล่ออกจากธรรมยุติกนิกาย ดังที่พิชญา สุ่มจินดา (2555) กล่าวไว้ในประวัติการตั้งวัดราชประดิษฐ์ซึ่งเป็นที่ตั้งมั่นของพระสงฆ์ธรรมยุตว่า หากพระสงฆ์กลับใจไม่เดินตามแนวทางธรรมยุตหรือเปลี่ยนศาสนาก็ไม่ทรงยินยอมให้อาศัยในวัดราชประดิษฐ์หากไม่มีคุณสมบัติธรรมยุตในโลกนี้ก็ทรงยกที่ดินของวัดราชประดิษฐ์ให้เป็นของพระพุทธองค์ที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน แสดงให้เห็นถึงอำนาจของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ปกครองบำเพ็ญพระสงฆ์ชั้นผู้น้อยให้ปฏิบัติตามโดยห้ามปฏิบัติที่แตกต่างจากอุดมการณ์ของธรรมยุต

ผลจากกระบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาของรัชกาลที่ 4 สิ่งเกิดขึ้นหลังก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย ซึ่งถือว่าเป็นบทบาทของพระองค์จากอดีตและขยายเผยแผ่แนวความคิดทางศาสนาของธรรมยุติกนิกายมาจนถึงปัจจุบัน และที่สำคัญเกิดพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่รู้จักกันแพร่หลายคือสาย “พระป่า” หรือ “สายกรรมฐาน” ของพระภิกษุฝ่ายอรัญวาสีที่สืบทอดมาจาก พระครูวิเวกพุทธกิจ (เสาร์ กนตสีโล) และพระครูวินัยธรมั่น ภูริทตฺโต กล่าวคือ การขยายธรรมยุติกนิกายเข้าสู่ภาคอีสานพระอาจารย์ดี พนฺธุโล และพระอาจารย์ม้าว เทวธมฺโม เป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่ขยายแนวความคิดหลักศาสนาของธรรมยุติของยุคแรก ๆ พระภิกษุในสายนี้เน้นฝึกกรรมฐานควบคู่กับการรักษาพระวินัยที่ธรรมยุติกนิกายได้ตั้งไว้อย่างเคร่งครัด นอกจากนี้บทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุตที่สำคัญคือการเป็นเครื่องมือและกลไกทางการเมืองของพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะ ร.4 ที่สร้างความชอบธรรมให้แก่พระองค์ในด้านต่าง ๆ ดังที่ธีระพงษ์ มีไธสง (2560) กล่าวถึงบทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายว่า บทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกับพระมหากษัตริย์ในการขับเคลื่อนงานการปฏิรูปหัวเมืองอีสานผ่านการใช้กลไกอำนาจรัฐในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ บทบาทคณะสงฆ์ธรรมยุตอีสานซึ่งถือกำเนิดจากพระวชิรญาณภิกขุ ในรัชสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อพระวชิรญาณภิกขุทรงลาผนวช ขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ 4 พระองค์ได้สร้างแนวร่วมด้วยการดึงเอากลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุตอีสานเข้าร่วมขับเคลื่อนนโยบายรัฐเพื่อปฏิรูปหัวเมืองอีสานให้เป็นไทยผ่านบทบาทที่โดดเด่น 4 ด้าน คือ 1) ด้านการศึกษา 2) ด้านศาสนา 3) ด้านสังคมสงเคราะห์ 4) ด้านการเปลี่ยนแปลงสังคมอีสาน แม้บทบาททั้ง 4 ด้านจะได้รับการสนับสนุนจากรัฐชาติ (กษัตริย์) ทั้งงบประมาณและอำนาจ แต่การเคลื่อนไหวของพระสงฆ์ธรรมยุตอีสานเพื่อปฏิรูปทางสังคมและความเชื่อชาวอีสาน ในขณะที่การปฏิรูปหัวเมืองอีสานภายใต้การทำงานของพระสงฆ์ธรรมยุตอีสานร่วมกับกษัตริย์ได้สถาปนาอำนาจรัฐเหนือดินแดนอีสานด้วยบทบาทของพระสงฆ์ธรรมยุตอีสาน ทำให้ชุมชนอีสานถูกปรับโฉมหน้าใหม่ให้เชื่อมโยงท้องถิ่นอีสานเข้าร่วมศูนย์สู่อำนาจรัฐส่วนกลางในวาทกรรมการพัฒนาแบบสมัยใหม่

สรุปได้ว่า บทบาทคณะสงฆ์ธรรมยุตที่สำคัญคือ การสนับสนุนอุดมคตินโยบาย การรับแนวคิดของ พระวชิรญาณภิกขุไปสั่งสอนแก่ประชาชนให้เกิดความคล้อยตามพระองค์เปรียบเสมือนพระสงฆ์ธรรมยุตเป็นรถยนต์ที่ต้องนำเอา สินค้าขึ้นคือแนวคิดธรรมยุตไปส่งแก่ประชาชนให้เกิดความศรัทธาต่อพระองค์ นอกจากนั้นประชาชนยังเกิดความศรัทธา พระสงฆ์เหล่านี้ เพราะพระสงฆ์เหล่านี้มีบทบาทต่อสังคมเป็นอย่างมากไม่ว่าจะเป็นการเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนา อบรมสั่งสอนศาสนิกชน เป็นต้น นอกจากนี้อุดมการณ์ธรรมยุตยังถูกส่งผ่านการสอนของพระสงฆ์จากอดีตมาสู่ปัจจุบัน

สรุป

การเข้าสู่ยุคแห่งเหตุผลและระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทั่วโลกต้องเสื่อมถอยลง ทำให้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต้อง ปกป้องภัยและฟื้นฟูอำนาจโดยใช้วิธีการต่าง ๆ การนำแนวคิดทางศาสนาเข้ามามีบทบาทในการเมืองก็เป็นกุศโลบายอันหนึ่ง มีการ อธิบายถึงอำนาจและบารมีของกษัตริย์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากคติเก่า ต่อมาเกิดการวางรากฐานของการนำเอาพระพุทธศาสนา มาเป็นแกนกลางในการปฏิรูปประเทศเกิดขึ้นเมื่อมีการปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 4 นิคมธรรมยุตถูกให้ความสำคัญจากรัฐใน ระบอบราชาธิปไตยมากกว่านิคมอื่นในประเทศไทย ธรรมยุตินิกายมีหน้าที่สำคัญ คือ การสร้างความก้าวหน้าและพัฒนาไปพร้อมกับความ เป็นรัฐไทยภายใต้การสนับสนุนของสถาบันกษัตริย์ นับสำคัญในการตั้งคณะธรรมยุตินิกายมี 2 ประการ คือ ปัจจัยทางอัต วิสัยของพระวชิรญาณ และปัจจัยทางการเมือง เครื่องมือที่สำคัญในวิธีการเคลื่อนไหวทางศาสนา คือ “วรรณกรรม” เพราะ วรรณกรรมเป็นสิ่งที่สามารถทำให้ผู้คนเชื่อหรือคล้อยตามได้ จึงเป็นเหตุให้พระองค์ทรงเลือกใช้วรรณกรรมเข้ามาเป็นกลไกที่มี บทบาทสำคัญในการเคลื่อนไหวทางศาสนาของพระองค์ วรรณกรรมสำคัญอย่างมีนัยสำคัญก็คือปฐมสมโพธิกถาและพระเวสันดร ชาดก นอกจากนี้ธรรมยุตินิกายยังแสดงให้เห็นนัยสองสำคัญในการเคลื่อนไหวทางศาสนาของรัชกาลที่ 4 คือ การปฏิรูปประเทศ ให้เข้าสู่สังคมสมัยใหม่และอีกนัยหนึ่งคือสร้างบทบาทให้ประชาชนเทิดทูนสถาบันกษัตริย์ นัยนี้มีน้ำหนักมากกว่าการปฏิรูปสู่สมัยใหม่ ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าพุทธศาสนาถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างความชอบธรรมทางการเมือง โดยเฉพาะสถาบันกษัตริย์และที่ สำคัญทำให้เห็นว่าพุทธศาสนาอยู่ภายใต้สถาบันกษัตริย์ไทย

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิชาการฉบับนี้ สำเร็จลุล่วง โดยได้รับคำแนะนำชี้แนะ และแก้ไขปรับปรุงจากกองบรรณาธิการและคณะ ตลอดจนผู้ ทรงคุณวุฒิ แนะนำ ตรวจแก้ไข จึงขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้ และขอขอบคุณเอกสาร ตำรา ตลอดจนนักวิชาการที่ได้นำข้อมูลอันเป นประโยชน์และเป้นแนวทางในการนำเสนอบทความ เพื่อให้เกิดองค์ความรู้ ในการที่จะนำไปเป็นแนวทางที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ต อผู้ต้องการที่จะศึกษาค้นคว้าต่อไป

เอกสารอ้างอิง

เกศฤติ อารณ และอรอุมา แสงสุวรรณ. (2560). รายงานการศึกษาค้นคว้า วิชาระบบการเคลื่อนไหวทางศาสนาในโลก

ปัจจุบัน. : สาขาปรัชญาสังคมและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม.

คริส เบเกอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร. (2557). ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย .กรุงเทพฯ: มติชน.

ธีระพงษ์ มีโธสง. (2560). พระสงฆ์กับองค์เจ้าในการปฏิรูปหัวเมืองอีสานผ่านกลไกอำนาจรัฐ. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

ปิยชีไทย. (2562). ธงชัย วินิจจะกูล มองทะลุประวัติศาสตร์ “ราชาชาตินิยม” และ “ผี” ในเมืองไทย.

สืบค้นเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม 2563, จาก //www.bbc.com/thai/Thailand.

- ประจวบ แสณกลาง. (2531). *บทบาทของพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระที่มีต่อสังคมอีสานเหนือ: ศึกษากรณีสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต พ.ศ.2436-2529*. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- พระไพศาล วิสาโล. (2552). *พุทธศาสนาไทยในอนาคต: แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พระยาธรรมปรีชา (แก้ว). (2520). *ไตรภูมิโลกวินิจจยถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง). พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เรียบเรียงขึ้นเมื่อ จ.ศ. 1164 (พ.ศ. 2345)*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- พระปลัดระพิน พุทธิสาร. (2559). *ธรรมยุติกนิกายในกัมพูชา: ความสัมพันธ์ทางการเมืองและศาสนาของไทยและกัมพูชา*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระวินัย วิสุทธสาร. (2561). *การวิเคราะห์คุณค่าของหลักธรรมที่ปรากฏในหาเวสสันดรชาดก*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พิพัฒน์ พสุธารชาติ. (2560). *คราสและควินิน รื้อ-สร้าง 'ปากไก่และใบเรือ' ของนิธิ เอียวศรีวงศ์*. กรุงเทพฯ: อิลลูมินันซ์.
- พิชญ์ สุ่มจินดา. (2555). *ราชประดิษฐ์พิพิธธรรมสถาน*. กรุงเทพฯ: วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม.
- มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา. (2554). *นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย*. กรุงเทพฯ: นามมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด.
- ศานติ ภักดีคำ. (2549). *พระรามอวตารของพระนารายณ์ (จิตรกรรมฝาผนังเรื่อง "รามเกียรติ์" ภายในพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม)*. กรุงเทพฯ: บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน) สืบค้นเมื่อวันที่ 15 ตุลาคม 2563, จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_28249.
- เสกสันต์ ผลวัฒน์. (2549). *การศึกษาอิทธิพลทางการเมืองการปกครองและสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่มีต่อการแต่งไตรภูมิโลกวินิจจยถา*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมบัติ จันทรวงศ์. (2547). *วิวัฒนาการของอุดมการณ์ชาติไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในบทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรม การเมือง และประวัติศาสตร์*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- สมบัติ จันทรวงศ์. (2550). *บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- หม่อมราชวงศ์แน่นน้อย ศักดิ์ศรี. (2549). *พระอภิเนาว์นิเวศน์: พระราชานิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. (2546). *ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น*. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.